

---

3. „TUDJÁK, DE MÉGIS TESZIK”
– SLAVOJ ŽIŽEK
ÉS A VALÓS POLITIKÁJA

Az új évezred nyugati társadalmában új helyzet állt elő az ideológia tekintetében – mondja Slavoj Žižek *Mapping Ideology* című tanulmánygyűjteményének előszavában. Az ideológiakritika korábban azt tekintette feladatának, hogy a valóság „hamis” reprezentációi helyére annak „igaz” képét állítsa. Ez a nézőpont egyrészt azt feltételezte, hogy az ideológia szükségszerűen „hazug”, másrészt, hogy a társadalmi-politikai valóságban éppen az teremti meg a fennálló hatalmi-kizsákmányolási viszonyok stabilizálásának és elfogadtatásának alapját, hogy a korszak uralkodó nézeteit és eszméit nem bírálják, tehát az emberek nem ismerik a világról szóló kritikai igazságot. Žižek szerint mára mindkét feltételezés érvényét veszítette. Az ideológiakritika a médiában és a modern ember hétköznapi tudatában is folyamatos operációként van jelen. Minden irányból özönlenek az emberek felé azok az elgondolások, amelyek a kapitalizmus mélyebb összefüggéseinek megértését, a politika tényleges hátterének bemutatását vagy éppen a mindennapok problémái és kihívásai mögött megbúvó univerzális és természetfeletti tényeket kutatják. Ami azonban még ennél is fontosabb Žižek számára, hogy éppen a kilencvenes évektől kezdődő nagy politikai kampányok mutatták meg, hogyan válik az ideológia az igazság ellentétéből „az igazsággá, amely hazudik”. Ezt az „igazság álruháját öltő hazugságot” láthattuk az elmúlt évtizedekben, amikor a demokráciára, az emberi jogokra, a vérszomjas diktátorokra hivatkozva avatkozott be a Nyugat a világ más tájain – hiába volt minden érvük és szándékuk „igaz”, valójában hamis volt, mert arra szolgált, hogy elfedje tényleges céljaikat.

Ez a „hamis igazság” azonban valami más, mint az ideológiról korábban feltételezett tényszerű hamisság. Žižek szerint korunk ideológiája „tudja”, mi az igazság a világban, mi a szerepe ebben a centrumországoknak, hogyan működik a globális tőke, és milyen módon alapozzák meg a fogyasztói középosztályok boldogságát és jólétét (azt is tudja, hogy ez a boldogság és jólét bizony sok tekintetben megkérdőjelezhető), mégis úgy tesz (cselekszik), mintha nem tudná mindezt. Amiért pedig így tehet, az nem más, mint éppen a „posztmodern” ideológia: azoknak az „igazságoknak” a tárháza, amelyeket azért fogalmaznak meg, hogy legyen okunk figyelmen kívül hagyni a kezelhetetlen és életünkkel összeegyeztethetetlen igazságokat.

Marx, Lacan és a maszk átváltozása

Žižek ideológiakritikája nem más, mint szembenézési kísérlet a radikális-forradalmi baloldal megváltozott helyzetével a posztmodern kapitalizmusban. Szerinte jelenleg a legfontosabb változás a baloldal politikai helyzetét illetően, hogy nem tartható tovább a széles társadalmi tömegek szerepének korábbi feltételezése a kapitalizmus működésében és fejlődésében. Egyszerűen fogalmazva: Žižek szerint a baloldal korábban azt feltételezte, hogy a kapitalizmusnak létezik egy olyan „valósága”, amely elrendeeli fejlődésének dinamikáját, és amely előre kijelöli a szereplők pozícióját és cselekedeteit a folyamatok jelenében és jövőjében egyaránt. A marxizmus ráadásul azt gondolta, hogy mindez azért lehet így, mert a kapitalizmus törvényei és erői, viszonyai és tendenciái „vak szükségyszerűségként”, tehát a résztvevők által fel nem ismertként és kezelhetetlenként hatnak. Ebből adódott az ideológia azon meghatározása, amely a hamis tudatot „maszknak” tekintette. A maszk eltakarja a szereplők szemét a tényleges valóságot és folyamatait – de éppen ez a szerepe. A maszk garantálja – mondja Engels, aki ennek a nézőpontnak

első és természetesen egyik legnagyobb hatású képviselője volt –, hogy a kapitalizmus törvényei hatni tudjanak, a rendszer bejárja történelmi útját, a szereplők saját szubjektív céljaik és tetteik során öntudatlanul maguk is ezt segítsék elő. Ahogyan Engels Hegel nyomán *Ludwig Feuerbach és a klasszikus német filozófia vége* című írásában megfogalmazta, a maszk biztosítja, hogy megvalósulhasson az „ész csele” a kapitalizmusban (Engels, 1977). Az ideológiának e kritikai vagy pejoratív meghatározása szerint az ideológiai maszk miatt az egyének „nem tudják, mit cselekszenek valójában, de mégis teszik” (Pines, 1993: 69.).

A maszk ideológikritikájának Žižek szerint klasszikus példája a piaci gazdaság logikája.

„Az egyéni termelők, akik megjelennek ezen a piacon, nem tesznek mást, mint ki akarják elégíteni saját profit iránti vágyukat. Eközben azonban egyáltalán nincsenek tisztában azzal, hogy a történelmi ész hogyan használja fel tevékenységüket arra, hogy végigjárja saját történelmi útját. Nem tudnak arról, hogy a termelőerők fejlesztése és a termelékenység növelése, amit profítnövelésük és a verseny során megvalósítanak, azt a célt szolgálják, hogy megvalósuljon a szellem objektív léte, vagyis hogy a technikai fejlődés és a termelékenység a nagy történelmi véggel szükség-szerűségének oka és lehetőségének alapja egyben.” (Žižek, 2008: 164.)

Ebben a helyzetben a piaccal kapcsolatos nézetek és elgondolások – beleértve azokat is, amelyek a munkaerőpiaccal kapcsolatban a széles tömegeket életük praktikus keretében vezetik – olyan maszkok, amelyek miatt nem látható az összefolyamatban a folyamatok mélysége és a résztvevők valódi tevékenysége és szerepe. Ahogyan *A német ideológia* ezt megfogalmazza: „az államon belül folyó minden harc, a demokrácia, arisztokrácia és monarchia harca, olyan illuzórikus formák, amelyekben a különböző osztályok valódi harcaikat megvívják” (MEM 3., 33.), vagy ahogy Lukács *A társadalmi lét ontológiájának* híres Ideológiafejezetében nevezi, „végigharcolják” (Lukács, 1970).

Žižek szerint az „ész cselének” ez a marxista ideológikritikai pozíciója három értelemben is megbukott. Ahogyan *For They*

Know Not What They Do című munkája elszórt helyein kifejti – de más szövegek számtalan részlete is megismétli később –, egyrészt a bolsevizmus és a „létező szocializmus” tapasztalatai azt mutatják a baloldal számára, hogy a történelmi szükségszerűség „tudása” és az annak megfelelő „cselekvés” a politikai-történelmi valóságban éppen azoktól az eredményektől és végcéloktól zárhat el, éppen azokat teheti tönkre, amelyeknek elérését ígérte. A maszk felcserélése az igazsággal nem lehet többé a baloldali stratégia alapja, mert az nem a fatalisztikus történelem betetőzése, hanem éppen annak széttörése lehet csupán. Másrészt ez az ideológiakonceptió alapvetően érti félre a tőkéseket, amikor úgy írja le őket, mint akik nem léphetnek ki a „kapitalista” szerepből, akik nem jöhetnek rá saját tevékenységük következményeire, de ha rá is jönnek, csak illúziók nevében kezelhetik azokat. Végezetül: az ész cselének ideológiakritikai változata az igazság hordozójának tekinti a marxizmust és annak képviselőit, akik átlátnak a történelmen, ezzel előnyt élveznek a társadalom minden tagjával szemben. De valójában mit kezdünk – kérdezi Žižek – ezzel a pozícióval egy olyan korban, amikor a marxizmus és a kritikai társadalomelmélet összes „igazsága” ismert és hozzáférhető, amikor legtöbb tétele és jövendölése „lesüllyedt kultúrjő”? Žižek szerint valójában mindenki tud a globális szegénységről, a rendszer élőmunka-szükségletének csökkenéséről, a kizsákmányolásról, az ökológiai problémákról, a fogyasztás következményeiről, a nők és gyermekek „helyzetéről”, vagy éppen a család válságáról, a menekültkérdés okairól, a tőke által fogva tartott politikáról, a hitelválság eredetéről stb. Alapszintű egyetemi képzések során tanítják a társadalomkritika alapszövegeit, az interneten és a médiában minden hozzáférhető. Ebben a helyzetben már empirikusan sem tartható többé a szembeállítás a „marxizmus” igazsága és az „ideológia” között, ami híján van ennek az igazságnak.

Ebben a fejezetben amellettt érvelek, hogy Žižek ideológia-kritikája azon a meggyőződésen alapul, hogy az ideológiakritika

nem feltételezheti többé az egyének hamis tudatát saját helyzetüket és szerepüket illetően – ellenkezőleg, az ideológia azokat az illúziókat jelenti, amelyek nevében cselekszünk helyzetünk és szerepünk ismerete ellenére. Központi állításom szerint a žižeki ideológiakritika a „nem tudják, de mégis teszik” hegeli–marxi–engelsi ideológiakritikai pozíció korrekciójaként érthető meg. A formula, amely az ideológiát a „tudják, de mégis teszik” (dialektikus) parafrázisával ragadja meg, nem egy modernista történetfilozófia része immár (mint Hegelnél és Engelsnél), hanem a posztmodern kapitalizmus logikájának és korszakolásának ideológiaelméleti eszköze. Žižek szerint az ideológia mai formája inkább úgy írható le, hogy mindenki „tudja” az igazságot, de – ez benne az ideologikus mozzanat – az ellenkezőjét hiszi. Mindenki tudja, hogy „nem jó” a rendszer, de tudattalanul hiszi, hogy „jó”. Az ideológiai maszk működését ezután maga Žižek az egérfóbia példájával illusztrálja:

„Kiindulásként vegyük azt a tételt, hogy »tudom, hogy nincs egér a szomszéd szobában, de mégis azt hiszem, hogy van ott egy«. Az ideológia alapmodellje nem logikai alapon szerveződik, tehát hiába tűnik úgy, hogy itt logikai ellentmondás van, valójában itt nincs a valóság és mása között semmi feloldhatatlan. Az ellentmondás a gyakorlati szinten oldódik meg: a szubjektum, aki egyszerre tudja, hogy nincs egér (hogy a kapitalizmus nem jó – KV), és egyszerre hiszi, hogy van (hogy jó – KV), megszakadt szubjektum. De ebben a helyzetben nem a tudó szubjektum szakad meg, hanem az, aki hiszi az egeret. A tudattalan szubjektum hasad meg, aki megkeresi azokat a pontokat, ahol az ő tudattalan hite és a társadalmi tudás összeegyeztethető (tehát ahol a kapitalizmus jóságában való hitet támasztja alá a gyakorlat – KV), ezt nevezi a pszichológia racionalizációnak.” (Žižek, 2008: 242.)

Az ideológia tehát abban a formában jön létre, ami a maszk-konceptciónak tökéletes „ellentéte”: „tudom” (hogy nincs egér), „de mégis” (kiteszem a csapdát).

Žižek *Sublime Object of Ideology* című könyvében fogalmazza meg, hogy miben különbözik a régitől az új típusú maszkként működő ideológia. Álláspontja szerint hasonló szerkezetet

követnek Freud és Marx elméletei az álomról és az áruról mint ideológiáról, amennyiben mindketten a „látens” és a „manifeszt” tartalom közötti viszonyt vizsgálják. A freudi elgondolásban az ideológia manifeszt tartalmának célja, hogy elfedje a látens tartalmat, a tudattalant – éppen ahogyan Althusser ezt Marxnak tulajdonítja az ideológiai interpelláció kapcsán. Ezen a ponton lép be a képbe Jacques Lacan, a francia strukturalista-pszichoanalitikus gondolkodó, aki szerint Marx valami egészen mást gondolt, valami olyasmit, amivel Freudot korrigálni kell. Žižek számára Lacan válik az elsődleges elméleti forrássá, hiszen szerinte ő fedte fel a marxi ideológiakritika lényegét, ami az árufetiszmus elgondolását is szülte: eszerint a manifeszt tartalom nem valamiféle tudattalant rejt el (nem szimptomatikus tehát), hogy az szabadon garázdálkodhasson, hanem egy nagyon is tudott tartalmat próbál feldolgozni és beépíteni a világképünkbe. Egy olyan tartalmat azonban, amiről nem szabad tudnunk.

„Az ideológia nem egy álomszerű illúzió, amit azért hozunk létre, hogy megszabaduljunk a valóságtól. Éppen ellenkezőleg: alapesetben egy olyan fantáziakonstrukció, aminek az a célja, hogy a valósunkat támogassa. Egy olyan illúzió, amely strukturálja a saját tényleges valódi viszonyainkat, és eközben elfed (masks) néhány valós, beépíthetetlen és elfogadhatatlan központi elemet (kernel). A traumatikus társadalmi dimenziót, amit nem lehet szimbolizálni. Az ideológia funkciója tehát nem az, hogy olyan pontokat hozzon létre, amelyek segítségével megszabadulhatunk a valóságunktól, hanem hogy társadalmi valóságunkat ajánlja, mint aminek a segítségével megszabadulhatunk a traumatikus társadalmi lényegtől.” (Žižek, 1989: 45.)

Egyszerűen fogalmazva fő tételét, azt állítja, hogy mivel valamennyien társadalmunk szimbolikus rendjébe születünk, ezért akkor is ennek megfelelően fogunk élni, ha különben „tudjuk”, hogy máshogy kellene élnünk. Az ideológia nem a tudás és a valóság, hanem a tudás és a hit konfliktusa mentén érthető meg. Žižek szerint a nyugati társadalmak embere az életforma, a fogyasztás, a munka, a kapcsolatok, a szórakozás, illetve az elvárt szerepek és választható identitások rendszerébe szocializálódik

még az előtt, hogy elkezdené ezekről „gondolkodni”. Pascallal szólva: már azelőtt ezekben hisz, mielőtt hihetne bennük, ez a nyugati ember „valósága”, amelyben él. Žižek szerint az ideológia akkor jön létre, amikor a nyugati ember élete során egyre több ténnyel és tudással „szembesül” a világ működéséről, a globális kapitalizmus szörnyűségéről, a nyugati életforma visszásságáról stb. Ebben a helyzetben ugyanis nem választhatja az igazságot, csak a valóságot: tudja, hogy mit cselekszik, hogyan él, de mégis úgy cselekszik és úgy fog élni, hiszen ez az ő élete. Az ideológia nem más, mint azoknak a tényszerű igazságoknak, fantáziáknak és eszméknek az összessége, amelyek lehetővé teszik, hogy a tudásunk ellenére úgy élhessünk, mint eddig – az ideológia tehát nem elkendőzi a valóságot, hanem éppen annak oldalán áll (Edkins 1999; Žižek 1989).

„Az ideológia önmagában és önmagáért valóan tehát nem ahhoz kapcsolódik, hogy mit 'tudunk', hanem hogy mit 'teszünk'. A mai korszakban ez a »tudják, de teszik« formulával írható le.” (Garcia és Gmo, 2010: 4.; vö. Žižek, 1989: 36–37.).

Žižek szerint a kapitalizmusban maga a kapitalizmus az ideológia, amennyiben a posztmodern kapitalizmus politikai alaphelyzetét úgy érthetjük meg, mint hit és tudás ellentétét: az emberek többsége tudja, milyen a „rendszer”, de mivel a kapitalista valóságban hisz, ebben él és ehhez kötődik, meg fogja találni a módot arra, hogy erről ne vegyen tudomást. Az emberek tehát aktívan vesznek részt azokban az ideológiai operációkban, amelyek a kapitalizmust olyan maszkká változtatják, amely segít elfedni a kapitalizmust magát. A fejezet további részében ebből kiindulva arra teszek kísérletet, hogy bemutassam, hogyan működik és milyen konkrét formákban van jelen az ideológia napjaink nyugati társadalmában. Egy ilyen rekonstrukció természetesen bizonyos szempontból már elve kudarcra van ítélve, hiszen – ahogy Žižek valamennyi témájára – az ideológia problémájára is igaz, hogy a szlovén filozófus gondolatainak kifejtési módja, koncepcióinak flexibilis jellege, hivatkozásainak és példáinak „laza” kezelése és

azok számtalan változatban történő megisméltése miatt munkáiban inkább beszélhetünk tendenciákról, mint koncepciókról. A rekonstrukció lehetőségének fenntartásához ezért egyik első könyvének azon alfejezetét választom ki, ahol Žižek arról értekezik, hogy „elengedhetetlen tovább finomítani a modellt a konkrét ideológiai formációk leírásához”, ezért „szükséges bemutatni azt a három módot, ahogyan a ’tudják, de mégis teszik logika’ működik.” (Žižek, 2008: 141–179.)

Ebben az elemzésében Žižek az ideológiai logika „fetiszesztikus”, „manipulatív-cinikus” és „normális-naiv” módjáról beszél – amelyeket a magam részéről megpróbálok beazonosítani korunk „fetiszesztikus”, „liberális-cinikus” és „poszttraumatikus” logikájának formájában. Ez a kiindulópont azért is tarthatónak látszik, mert egybeesik a *Sublime Object of Ideology* kulcsfejezetének alcímei egymásutánjával, fő szempontjaival is (Žižek, 1989). Žižek szerint valamennyi ideológiai logika sajátja, hogy önmaga állítja elő a maszkot, a fantáziát, ami miatt indokoltnak látjuk figyelmen kívül hagyni a világról alkotott tudásunkat, és mindent úgy csinálni, mint addig. A fetiszesztikus ideológiai logika sajátja, hogy „gyakorlatainkat mágikus hatással ruházza fel”, amit ugyan nem érthetünk, és ellentmond minden tudásunknak, de mégis a gyakorlat a tetteinkben meglévő, minden mást érvénytelenítő mágikus erők meglétét igazolja.

A liberális-cinikus ideológia alapja az a meggyőződés, hogy hivatalosan vállalt eszméinknek a valóságot elfedő maszkként kell funkcionálnia, hiszen csak így érezhetjük biztonságban a valóságot, amelyben hiszünk. A cinikus ész számára a nyilvánosan vallott „igazság” szerepe az, hogy félrevezesse a „butákat”, és ily módon ne kelljen semmin változtatni.

A normális vagy „naiv” ideológia végezetül azt gondolja, hogy ugyan „tudjuk”, hogy mik valójában a cselekedeteink, hogy nem azok, amit állítanak róluk, de ha mégis úgy csinálunk, mintha ezt nem tudnánk, mintha azok lennének, azzal esélyt kapunk, hogy hozzájussunk valamihez, aminek különben még az esélyétől is

megfosztanánk magunkat. Žižek ezzel kapcsolatban két példát hoz. Az egyik a mindenki által jól ismert pascali érv a vallásos hit mellett: „nem tudhatom, hogy van-e Isten, de mindenképpen hinni érdemes benne, mert ha van, megjutalmaz, ha nincs, akkor ellenben nem vesztek semmit”. A másik a Téalapó álcájának lelepleződése: ha megtudom, hogy a Téalapó hazugság volt, és csak az ismerősök öltöztek be piros jelmezbe, akkor választhatom azt, hogy többé nem télapózok. De célszerűbb azt választanom, hogy úgy teszek továbbra is, mintha nem tudnám, és akkor mégiscsak kaphatok valamit a Mikulástól. Az ideológia naiv vagy normál formája tér vissza véleményem szerint akkor, amikor a globális korszak embere a fogyasztói kapitalizmus „fantáziaszcenárióihoz” menekül, amelyekről tudja, hogy hamisak, de talán mégis van bennük valami „igazi”.

Fétis vagy szimptóma? — A posztmodern kapitalizmus ideológiai alapdinamikája

Az ideológia működésének talán legalapvetőbb szintjét Žižek egy lacaniánusok között kedvelt (Woody Allen által is gyakorta felelevenített) vicc parafrázisával illusztrálja *How to Read Lacan?* című könyvében, amelyben egy elmebetegről van szó, aki kukoricának képzeleli magát, és retteg, hogy a mindenfelé szaladgáló és őt üldöző tyúkok majd megeszik. A doktor felvilágosítja, hogy ő nem kukorica, és ha ezt sikerül belátnia, akkor minden rendben lesz. Erre azonban a páciens így felel: „Igen, én hajlandó vagyok belátni, hogy nem vagyok élelem, de vajon tudják-e ezt majd a csirkék is, ha meglátnak?”

Žižek szerint a posztmodern kapitalizmus ideológiai alapdinamikájának megértéséhez keresve sem találhatnánk jobb kiindulópontot, mint azt az állandó feszültséget, ami az egyének tudata és a tényleges gyakorlat között egészen újszerű módon jön létre, és amit – Marx nyomán – fetiszizmusnak nevezhetünk

(Žižek, 2006). Szemében a marxi értelemben vett fetizmus az egyik speciális, de a kapitalizmusban kezdettől fogva központi példája azoknak a sokszínű ideológiai konstellációknak, amikor az egyén azzal hoz létre feszültséget a „tudat” (*know*) és a „gyakorlat” (*do*) között, hogy ugyan ő maga tudja, hogy a valóság alapvetően milyen, de mégis úgy cselekszik, mintha is nem sejtene ezt. Ugyanez játszódik le az árufetizmus esetében: mindenki objektíve helyesen „tudja”, hogy az emberek nem áruk, hogy a dolgoknak nincsenek érzelmeik, hogy a fogyasztás nem tesz boldoggá, hogy pénzért éppen a legfontosabb dolgokat nem adják, hogy az árukat csak a profitszerzés céljából hozzák létre, vagy hogy éppenséggel a tömegtermékek személytelenek, és inkább termelik, mintsem kielégítik szükségleteinket. A probléma mindezzel csak az – tesz hozzá –, hogy az emberek mintha minderről elfelejtettek volna szólni a többieknek, és a társadalmi gyakorlatban az áruk mégiscsak megmagyarázhatatlan misztikus hatalommal rendelkezének.

Žižek radikálisan fogalmazza újra a fogyasztás problematikáját a posztmodern kapitalizmusban az árufetizmus fogalma alapján. Véleménye szerint a fogyasztás dinamikája azért oly fékezhetetlen, mert az egyének nem azokban a tárgyokban hisznek, amelyeket korlátlanul megvásárolnak, hanem mindabban a (termékek fizikai testétől gyakorta független és sokszor előre sem látható) társadalmi áldásban és közösségi-emberi többletben, amihez a vásárlás aktusa révén – reményeik szerint – hozzájutnak. Žižek Marx kapcsán azt sugallja, hogy éppen az áru „kísérteties tárgyiassága”, vagyis minden konkrétságától megfosztottsága teszi lehetővé számunkra, hogy bármit beleképzelhessünk az áruból kreált világba, hogy magunkat lássuk a szubsztanciájuktól megfosztott termékek tükrében – ezzel fedve el a kapitalizmus általunk ismert személytelenségének, tömegességének, kizsigerelő jellegének, értelmetlen profithajhászásának és emberi-tárgyi elidegenedésének traumáját (Day, 2010). Žižek klasszikussá vált elemzése a Coca-Cola zerőről jól mutatja ezt: a

zéro kóla már nem tartalmaz cukrot, nem tartalmaz koffeint, nem oltja a szomjat, és az íze is egészen más, mint a kólának – maga a kóla nélküli kóla. Amiért mégis veszük, az a kóla áru volta, vagyis annak a rejtélyes X-nek az ígérete, ami bebizonyítja számunkra, hogy a világ mégsem olyan rossz, hogy mégiscsak ott van benne a „kólaérzés” – bármi legyen is az.

De mi húzódik meg az áru misztikus központi szerepe mögött? Žižek szerint a fetiszizmus ideológiai konstellációját nem érthetjük meg, ha nem tudunk szakítani a fétis naiv felfogásával, amit korábban Marx árufetiszizmus-konceptiójára is gyakran rávetítettek (Wood, 2013). Marx úgy fogalmazza meg az árufetiszizmus lényegét, hogy „egy meghatározott emberek közötti társadalmi viszony dolgok közötti viszony fantasztikus formáját ölti” (Marx, 1955: 77.). Ez a hagyományos interpretációs keretben azt jelenti, hogy „az emberek közötti viszony dolgok közötti viszonyoknak tűnik”. A „naiv” marxista kritika szerint a pénzimádat és az eldologiasodás korában az emberek minden társadalmi és személyes kapcsolatot áruviszonyként azonosítanak, ami annak köszönhető, hogy a kapitalizmusban az áruviszony (az érdek és a csereérték rendszere) univerzális, kizárólagos, mindenható és mindent átható viszonyoknak tűnik, amin kívül semmi sincsen és semmi sem maradhat. Az emberek az áruban valamilyen misztikus és mágikus erővel rendelkező dolgot látnak, miközben valójában csak nagyon egyszerű és e világi gazdasági-társadalmi-termelési viszonyok kifejeződéséről van szó. Az emberek viszonyaikat dologi viszonyokként értelmezik, dolgokban jelenítik meg, és a dolgok imádoivá válnak – éppen a dolgokban rögzített viszonyok miatt. Így képtelenek lesznek arra, hogy felismerjék saját tényleges cselekedeteiket, szerepüket, helyzetüket a rendszeren belül, azonosítsák tényleges motivációikat, észrevegyék azokat a társadalmi, gazdasági, emberi folyamatokat, amelyek sorsukat befolyásolják, és amelyek az árupiac működésének hátterét is jelentik. Az áru rejtélyes mindenhatósága abból ered, hogy úgy látják, e kapitalizmusban minden csak áru, amit adnak és vesz-

nek, az áruk mágikus tárgyak (Wood, 2013). Žižek *Sublime Object of Ideology* című könyvében ezzel kapcsolatban kifejti:

„(...) az ideológia ezen alapkonceptiója egy alapvető és konstitutív naivítás feltételezésén nyugszik, aminek alapja saját előfeltételeink, a meghatározó kondíciók félreértése, a távolság, az eltérés a tényleges társadalmi valóság és annak reprezentációja, hamis tudata között. Ez az, ami miatt a naiv tudat elemzéséhez az ideológiakritika illúziókat és reményeket tud kapcsolni. A naiv ideologikus tudat eszerint ugyanis elérhet egy pontot, amikor képessé válik felismerni a tényleges valóságot. Az ideológiakritika szofisztikáltabb változatában – amit a kritikai elmélet is képviselt – az emberek hamis tudata a rendszer működésének feltétele és eszköze. Vagyis az ideológia nemcsak az elfedő maszk, hanem a dolgok lényege.” (Žižek, 1989: 24.)

Žižek szerint a posztmodern kapitalizmusban a fétis új formája teszi lehetővé, hogy miközben tudjuk, hogy a dolgok hogyan vannak, mégis úgy cselekedhessünk (kelljen cselekednünk), mintha nem úgy lennének. A fétis naiv felfogását elvetve úgy véli: a fetiszizmus ideológiai mechanizmusa a posztmodern kapitalizmusban nem mágikus reprezentációként, hanem misztifikációként érthető meg, amennyiben szerinte a fétis nem más, mint „fordított szimptóma”. Ehhez, ahogyan Kevin Wood fogalmaz, szakítania kell az áru fetiszizálódásának marxista elemzési módjával, ami – Lukácstól Althusserig – az áru kapitalizmuson belüli strukturális és látszólagos szerepének eltéréséből magyarázta a társadalmi-emberi viszonyok ideologikus misztifikációját és az áru tételezett hatalmát. Szerinte Marx eredetileg inkább ahhoz állt közel, ahogyan Freud vizsgálta az álom látens és manifeszt tartalmának kapcsolatát. Az árufetiszizmus tehát nem az áru „következménye”, nem az áruviszony „félreértése” (Wood, 2013).

„Hogyan jelenhet meg az ideológia úgy, mint önmaga ellentéte, vagyis mint (a hagyományos értelemben) nem ideológia? Ez a változás az ideológia domináns formájában történő elmozdulás eredménye: a mai állítólagos posztideologikus korban az ideológia egyre inkább fétisszerűen működik, szemben a korábbi szimptomatikus formákkal. Utóbbiban a valóságot strukturáló ideológiát az elnyomott visszatérésének tüne-

tei fenyegetik, a fétis ellenben nem más, mint a szimptóma visszájára fordítása: a fétis annak a hazugságnak a felszínre törése, ami lehetővé teszi számunkra, hogy elviseljük az elviselhetetlen igazságot.” (Žižek, 2009: 54.)

Az ideológia szimptomatikus és fetisisztikus formájának szembeállítását Žižek számára egészen új kapukat nyit a kapitalizmus radikális és kihívó elemzéséhez, amennyiben úgy véli, ebben ragadható meg annak „modern” és „posztmodern” formájának különbsége. Az ideológia megszabadul attól a funkciójától, hogy a tőkés rendszer egyszerű indexeként tekintsenek rá. Ezen túlmenően azonban az ideológia új ontológiai megalapozást is nyer: az ideológiai hazugság nem a „rendszer” oldalán keletkezik többé (azzal a céllal, hogy az fennmaradjon és működjön). Az ideologikus ma az „egyének” oldalán jön létre, mégpedig úgy, hogy a fétis elhitheti: ha a rendszer igazsága relativizálható, akkor lényegében a rendszer megváltoztatása már nem is szükséges. A szimptóma így a fétisben visszájára fordul: nem azt bizonyítja, hogy amiről úgy tudtuk, elviselhető, az végső soron elviselhetetlen – hanem hogy amiről tudjuk, hogy megfellebbezhetetlenül elviselhetetlen, az mégiscsak elviselhető. Žižek a szimptóma fogalmát Hegel jogfilozófiájára vezeti vissza, amelyben a civil társadalom elválaszthatatlan alkotórészeként és szükségszerű működési zavaraként jelenik meg az az erkölcsileg és emberileg lezüllő osztály, amely elveszti munkáját, jogait és esélyét, hogy éljen a társadalom által felkínált lehetőségekkel.

Napjaink kapitalizmusában a baloldali társadalomkritika kedvelt hivatkozási alapjait – az underclass tagjait, a tartósan munkanélkülieket, a bevándorlókat vagy a hajléktalanokat – általában szimptomának tekinti, vagyis ők a bizonyosságai annak, hogy a rendszer igazi természete akkor is érvényesül, ha mi éppen nem akarunk tudomást venni róla.

Ebben kétségtelenül nagy igazság van, különösen, hogy a modernitás hegemónikus ideológiai operációi a posztmodern korban sem szűntek meg. Žižek szerint azonban ez a „modern” kapitaliz-

mus ideológiai dinamikája, a „posztmodern” korban a dolog a feje tetejére áll. Mi van ugyanis akkor – teszi fel a kérdést Žižek –, ha a mai kapitalizmusban az egyéneket már nem azzal kell szembesíteni, hogy egy általuk jónak tekintett rendszer igazából szörnyűséges, és ezt a lelkük mélyén ők is tudják? Ha szerintük a posztmodern kapitalizmus egy szörnyűséges és megfellebbezhetetlen szisztéma, amiben valahogy mégiscsak boldogulni kell? Ebben a helyzetben az alapvető ideológiai dinamikává a fetiszizálás lép elő a fordított szimptomatizálás folyamataként.

Žižek a fetiszizációra vonatkozóan szinte valamennyi írásában tesz megállapításokat – a kilencvenes évek elejének koncepciója azonban véleményem szerint a *The Plague of Fantasy* című könyvének elemzéseit által válik egyértelművé. Žižek szerint a fetiszizációnak három alapvető pillére van: 1. a valóságról szóló tudás és ennek negatív konklúziói; 2. a fétis, vagyis azok az apró jelek, cselekedetek és dolgok, amelyek azt bizonyítják, hogy az egyén valójában a tudásával ellentétes dologban hisz; 3. a fetiszisztikus ideológia, amely egyrészt igazolja a fetiszisztikus gyakorlatot, másrészt valamiképpen (a freudi értelemben) elfedi a szakadékot az igazság és a hazugság között. Eltekintve ennek a žižeki elemzésnek a lacaniánus nyelvhasználatától: a fetiszisztikus cselekvés sajátja, hogy miközben az egyén tudja, hogy milyen a világ, mégis úgy cselekszik, mintha valójában ennek ellenkezőjében hinne. Tehát Žižek szerint a fétis szüli a fetiszista ideológiát, és a fetiszista ideológia tartja fenn a fétisben való hitet (Žižek, 2006). Ennek a fetiszizáló szerkezetnek remek példái napjaink nyugati buddhizmusa és a hasonló „pszichologizáló” elméletek. Marcuse számára *Az egydimenziós emberben* a „nyugati buddhizmus” még annak a szabadságideológiának volt a része, amely elfedi az egész kényelmes, súrlódásmentes, józan és demokratikus szabadságnélküliségét az egyén szeme előtt (Marcuse, 1990). Žižek szerint ma az egyént éppen szabadságnélkülisége aggasztja.

„Éppen ez történik a nyugati buddhizmusban. Lehetővé teszi, hogy közben minden tekintetben részese vagy az örült kapitalista játszmának, elszántan hiess abban, hogy te az egészen kívül állsz, és teljes mértékben tisztában vagy azzal, hogy minden felkínált látvány értéktelen, mert csak a belső Én értéke számít, ahová, jól tudod, bármikor visszavonulhatsz.” (Žižek, 2009: 56.)

Egyszerűen fogalmazva: az egyén tudja, hogy a világ kaotikus, kiszígerelő, bizonytalan, élehetetlen és kilátástalan. Azonban mielőtt munka után elmegy kocogni, jógázni vagy éppen egy romantikus vacsorára, azzal Žižek szerint azt bizonyítja, hogy abban is hisz, hogy a világban mégis létezik harmónia, van esély a feltöltődésre és a fejlődésre, vannak utak és számtalan lehetőség, ami boldogságot kínál. Žižek szerint a posztmodern kapitalizmus ideológiájának alapdinamikája a fetiszizmus: a politikai kampányoktól a reklámok idillikus világáig és a szabadidőiparig minden arra épül, hogy az egyén valójában (a tényleges gyakorlatban) a hazugságban hisz, abban, ami a tudatával ellentétes. Hogyan lehetséges ez? A fetiszisztikus ideológia segítségével. Tudom – mondja például a nyugati buddhista –, hogy én egy romokban heverő, a valóságba belevesztett, reménytelen és bizonytalan egyén vagyok. Mégis újra, meg újra megtapasztalom, hogy a világ olyan harmonikus rend, amelyben a természet, a nagy organikus egész, a jin és jang, az univerzum, a reinkarnáció, a bennünk élő FÉRFI/NŐ stb. érvényesül, eldönti a dolgaimat és a sorsomat, akármi történjen a hétköznapijaimban. (Persze a „misztikus” fétis ideológiája nem feltétlenül vallásos-irracionális, hasonló módon válik fétis-sé sokaknál a futás, a fogyókúra – megteremtve az egészség és sportosság fetiszisztikus ideológiáit nagyon is materiális-e világi alapon.) A žižeki fétis-ideológia-koncepció ebben az értelemben megismétli a fiatal Marx valláskritikáját, vagyis a „szívtelen világ szíveként, a szorongatott teremtmény sóhajaként” felépíti azt a horizontot, amelyben igaznak látszik mindaz, amit hazugságnak kéne gondolnunk, és jelentőségét veszti az, amiről tudjuk, hogy igaz. A fétis nem hatalmas, mint a naiv fetiszizmusban – éppen

ellenkezőleg: egészen apró, mégis elegendő ahhoz, hogy alapot teremtsen arra, hogy ne a tudás vagy az igazság nevében kelljen élni és cselekedni (Kiss, 2011).

Žižeknek a kilencvenes évek elején írt szövegei szerint a posztmodern állapot nem más, mint a posztmodern fogyasztói társadalom, amelyben az egyén életét többé már nem a hagyományok, az erkölcsi szabályok, a természet vagy egy mindenki által elfogadott szimbolikus kód (a nagy másik törvénye) irányítja. Žižek (bár következtetéseiben túlzottan optimistának tekinti) elfogadja Anthony Giddens és Ulrich Beck kiindulópontját a „kockázattársadalomról”, a második modernitásról (Beck, 2003) és a „modernitás túlpörgő szakaszáról” (Giddens, 1990), amelyek véleménye szerint úgy jelennek meg az egyén számára, mint a felismert kényszer arra, hogy „szabadon válasszon a szexuális preferenciáktól kezdve a morális elvekig mindenben” (Žižek, 1999). „Minden, ami korábban magától értetődő volt – hogyan neveljük a gyerekeinket, hogyan szeretkezzünk, hogyan reagáljunk a minket érő erőszakra, mit együnk, hogyan pihenjünk vagy szórakozzunk – kolonizálódott a reflexivitás és a döntés kényszere által.” (Žižek, 1999b.)

Ennek a posztmodern állapotnak a lényege tehát az állandó válasz és választási kényszer egy átláthatatlan, meghatározatlan, jó döntések híján és változásban lévő valóságban. A szabad és egyenlő szubjektumok társadalmában – a posztmodern kapitalizmus lacaniánus–marxofreudista olvasata szerint – semmit nem parancsolnak meg többé, ennek köszönhetően egyre inkább ki vagyunk szolgáltatva a következmények hatalmának: saját magunk ellenőrzését egy nem létező társadalmi kontroll fikciójának nevében kell végeznünk, így végső soron „a posztmodern felettes-én akadályozza meg az egyént, hogy szabad legyen és felépítse önmagát” (Žižek, 2000). A posztmodern állapot (ami Žižek számára „természetesen” nem más, mint a kapitalizmus új állapota) tehát pszichésen válik elviselhetetlenné és elfogadhatatlanná: a bizonytalanság, a megvalósíthatatlan alkalmazkodási kényszer, az irracionális élvezet parancsa a „meg kell tenned,

mert megteheted” jelszó nevében, magunkra hagyottságunk az átláthatatlanságban, az állandó választás és döntés terhe, a minket körülvevő kudarc, szörnyűség és frusztráció a siker, csillogás és boldogság ígéretének háttérében – és még sorolhatnánk – a szubjektum új típusú elidegenedéséhez vezet. Ez az elidegenedés nem abból ered, ahogyan saját kreatív energiáink és személyiségünk szembekerül az intézmények által ránk kényszerített „normalizáló” tendenciákkal (Boyle, 2001). Žižek szerint a posztmodern elidegenedés alapja, hogy a jelen bizonytalan, kiszámíthatatlan és irányzék nélküli létmódja arra kényszeríti az egyént, hogy semmi más ne maradjon számára, mint a „biztos” önmaga (a lacani én-ideál értelmében) végletes és minden körülményt és hatást figyelmen kívül hagyó kifejlesztése és a bezárkózás a „biztos” önmagába. Žižek szerint a fetiszizációs ideológia alapja a posztmodern korban a valóságos kapitalizmus elfogadhatatlanságának és elviselhetetlenségének tapasztalata, és az egyének válasza erre saját belső világuk misztifikációja – a karrierben, az internetes avatarokban, a tőkés mechanizmusok által lelkük mélyén, vagy éppen a szabadidőben, a szórakozásban, az élményben, a fogyasztásban, a politikában.

A liberális korszak és az ideologikus cinizmus általánossá válása

A Žižek által létrehozott, állandóan visszatérő marxofreudista elemzési sémák szuggesztív ereje – ahogyan ez fetiszizmuskoncepciója kapcsán látható volt – abban rejlik, hogy a „tudják, de teszik” ideológiaelméleti dinamikán keresztül tulajdonképpen a kapitalizmus „politikai gazdaságtanának” új elemzése jön létre: nem a gazdaság a rejtett determináns, ami a jelenségek mögött ott lapul – sokkalta inkább az a nyilvánvaló és átlátható tény, amitől minden aktor meg akarna szabadulni, ha nem hinne ennek az aktusnak a lehetetlenségében. Így válik a kapitalizmus rend-

szerből olyan ideológiává, amely túl van minden hagyományos értelemben vett ideológián. A kilencvenes évektől ez az elemzési séma köszön vissza a „cinikus ésszel” kapcsolatos elemzésekben is, amelyek a „posztideológiáról” szóló diskurzusba illeszkednek (Hurley, 1998). A posztideologikus korszak beköszöntéről szóló megállapításokban Žižek szerint konszenzus alakult ki a kilencvenes évek végére hegemón helyzetbe kerülő liberalizmus két szárnya között (Žižek, 2008b). Az egyik oldalon azok a neo-liberális-neokonzervatív teoretikusok álltak, akik a maguk triumfalista elméleteiben a kapitalizmust a történelem végeként ünnepelték. Žižeknek reflektálnia kellett a nyugati társadalmak olyan jelenségeire, amelyeket egyes teoretikusok az „ideológia végeként” aposztrofáltak, és Daniel Bell vagy Francis Fukuyama munkásságának köszönhetően részévé váltak a mainstream szellemi-politikai konszenzusnak. Az „ideológia vége” számukra elsősorban azt jelentette, hogy a modernitás jelen szakaszában a politikai-társadalmi-gazdasági folyamatok fenntartásához és működtetéséhez nincs többé szükség ideológiákra. A másik oldalon a posztmodern liberalizmus hirdette meg az ideológiától való megszabadulás lehetőségét és szükségességét. Žižek elgondolásainak hátterét így az a Foucault, Lyotard vagy éppen Baudrillard nevéhez köthető „baloldali” álláspont jelentette, amely szerint az ideológia terminusa használhatatlannak bizonyul korunk társadalmában a szellemi-politikai jelenségek elemzésére, ami nem bizonyít mást, mint hogy ez a fogalom a marxi-kritikai hagyományban jellemző jelentéstartalmával eleve téves és veszélyes volt. Az „ideológia vége” számukra egyértelműen azt jelenti, hogy nem szabad többé ezt a kifejezést használni, ha el akarjuk kerülni a 20. század modernitásának borzalmaait (Sharpe, 2010; Sinnerbrink, 2010).

Žižek – kelet-európai gondolkodóként talán szükségszerűen – azok közé az értelmiségiek közé tartozik a nyugati világban, akik kiemelt jelentőséget tulajdonítottak az 1989-es fordulatnak, a berlini fal leomlásának, a Szovjetunió összeomlásának, a szo-

cialista világ felszámolódásának. Ami azonban kezdettől fogva megkülönböztette sokuktól, az a meggyőződése, hogy a posztideologikus konszenzus kapitalizmusának dinamikája éppen abból érthető meg, ahogyan a szereplők – az egyének, a politikusok, a cégek – a politikailag korrekt igazságokhoz viszonyulnak (Sharpe, 2010). Žižek szellemesen leplezi le az ideológiátlan ideológia konszenzusának abszurditását: ahhoz képest, hogy az ideológiák végét hirdetik, túlon túl sok megkerülhetetlen és vitathatatlan igazság, elmélet, megállapítás, fogalom, beszédmód, viselkedési és cselekvési minta vesz bennünket körül az 1989 utáni világban. Ez azonban bizonyos értelemben valóban posztideologikus: nem kell többé hinnünk bennük, a posztideologikus konszenzus azon alapul, hogy elegendő úgy cselekednünk, mintha hinnénk bennük. A kilencvenes évek „neoliberális” és „multinacionális” kapitalizmusa azért működhet, mert miközben (néhány „agymosottat” leszámítva) mindenki tudja, hogy a posztideologikus konszenzus igazságai hazugságok, mégis úgy tesz, mintha elhinné azokat. Sarkítva fogalmazva: a neoliberális korszakba lépett kapitalizmus lényege nem a tőke teljes szabadsága és az ezt legitimáló szimptomatikus ideológiák, hanem az a baloldal által meg nem értett koalíció, amely a gazdaság és társadalom széles rétegei között kötött, és amely lehetővé tette a tőke nagymértékű szabad rablását, a nyugati világ globális pozícióinak átalakítását, a multinacionálissá váló tőkéhez fűződő új viszony kialakítását, és amelyet a „cinikus ész” tarthat csak egyben (Žižek, 2002).

Žižek ebben a kontextusban az ideológiakritika szerepét abban látja, hogy megmutassa a „fantázia” és a „valóság” viszonyának azokat a specifikus vonásait, amelyek bizonyítják, hogy a neoliberális-multinacionális kapitalizmus éppen azért „posztideologikus”, mert megszabadult minden ideológiától és törvénytől (ennek marxofreudista továbbgondolása lesz nála a cinikus ideológia koncepciójának alapja):

„(...) minden eddigénél könnyebb a hazugságot az igazság álsruhájába bújtatni. Amikor például egy nagyhatalom intervenciót alkalmaz egy harmadik világbeli ország ellen, arra hivatkozva, hogy az az ország semmibe veszi az emberi jogokat, kétségtelenül igazat állít. Mégis hazudik, mert nem nevezi meg azokat az egyébként nyilvánvaló indítékokat, amelyek a beavatkozás mögött állnak.” (Žižek, 1995: 8.)

Žižek számára ebben a konstellációban nem az tehát az ideológia, hogy a valóság valamely eleme elleplezi a másikat, tehát hogy az emberi jogok kérdése „elfedi” az emberek elől az imperialista politika sajátosságait. Éppen ellenkezőleg: az ideológia az, hogy az emberek úgy tesznek, mintha maguk is azt hinnék, hogy a beavatkozás egyetlen vagy fő oka a humanitárius szempont lenne, és mit sem sejténének a háború imperialista vonásairól.

Valójában hogyan is termeli a cinikus ész újra az ideológia-mentesség korában az ideológiát? Ennek két formája van: az egyiket Žižek azon állításában foglalhatjuk össze, mely úgy véli, a cinizmus maga az ideológia.

„A cinikus ész az egyik módja annak, hogy érzéketlenek maradjunk az ideológiai fantáziákat strukturáló hatalmakkal szemben: ha a dolgokat nem csináljuk komolyan, ha távolságtartással viszonyulunk hozzájuk, attól csak még inkább csináljuk őket.” (Žižek, 1989: 33.)

Az ideológia, a fantázia annál szabadabban fejtheti ki hatását cselekedeteinken és rítusainkon keresztül, minél inkább nem hiszünk semmiben. Azt gondolom azonban, hogy van egy ennél sokkal érdekesebb értelmezési kerete Žižek szövegeinek: eszerint Žižek úgy véli, napjaink cinikus attitűdje nem egyszerűen (öntudatlanul) fenntartja az ideológiát azzal, hogy mindent ideológiaként leplez le, hanem maga termeli azt újra azzal, ahogyan tudatosan választja a tudásnak ellentmondó gyakorlat igazolását és folytatását. A cinikus ideológia célja azon gyakorlatok fenntartása, amelyekről tudjuk, hogy meg kellene változtatni őket, hogy nem értünk velük egyet. Žižek *A nagy másik nem létezik* című írásában mutatja be azt a folyamatot, amelynek során a „cinikus

ész” az állítólagos posztideologikus konszenzus árnyékában új-ratermeli az ideológiát. Žižek kiindulópontul Peter Sloterdijk klasszikussá vált elemzését választja a napjainkban uralkodóvá váló „cinikus észről”. Sloterdijk szerint a cinikus ember felismeri az ideológiai maszk és a valóság közti különbséget, és okot talál magának arra, hogy előbbi válassza (Sloterdijk, 1988). Vagyis tudatosan tartja fenn ideológiailag azt a gyakorlatot, amelyről tudja, hogy hamis.

Žižek „cinikus ész”-konceptiója ezen a ponton kétségtelenül fordít egyet a klasszikus ideológiakritika hasonló helyzetekben alkalmazott megoldásain. A cinikus ideológia elemzése a kilencvenes évek végére Žižek egyik központi kultúrkritikai témájává válik. A leggyakrabban John Carpenter *Elpusztíthatatlanok* (They Live, 1988) című filmjének példájával vázolja föl Žižek ennek tényleges folyamatát. A filmben egy szegény hajlék és munka nélküli férfi egy ládában szemüvegeket talál, amelyeket felvéve láthatóvá válik számára a dolgok tényleges volta: a reklámtáblák helyén a „fogadj szót” és az „élvezz és tartsd fenn a dolgokat”, a pénz helyén „a téged irányító Isten” felirat jelenik meg, az emberek egy részéről pedig láthatóvá válik, hogy földönkívüli, aki a minket körülvevő világgal át akarja venni felettünk az irányítást. Žižek úgy véli, ebben az esetben a társadalomkritika régóta ismert és teljesen hatástalan formájával állunk szemben, amely különösen a hetvenes évek amerikai kommunista mozgalmaira és Hollywood „baloldali” alkotásaira jellemző. Ez az ideológiakritikai nézőpont abból indul ki, hogy az emberek „nem képesek meglátni korunk demokratikus viszonyai között a diktatúrikusat”, nem veszik észre, hogy a háttérben valójában milyen erők mozgatják a világot, amelyben élünk.

Žižek szerint ez az ideológiakritika csak a korunkat megelőző időszak cinikus szellemiségét képes megragadni: azt, hogy miközben tudjuk, hogy a világ hogyan is működik ténylegesen (miután újra meg újra felvesszük a csodaszemüveget), mégsem teszünk semmit, mert magunk is részt veszünk ennek a rossz vi-

lágnak a színjátékaiban, és elfogadjuk számunkra juttatott élvezeteit. Ez a cinizmus leplezhető le az amerikai életforma kritikája során: mindenki tudja, hogy a házasság, gyerek, kutya, ház, autó kispolgári idillje hazugság, és minden férj és feleség szeretőt tart, mégis úgy teszünk, mintha ez nem így volna, és közben magunk is szeretőt tartunk. Ez a cinikus attitűd azonban még mentes az ideológiától – alapja a szembenézés hiánya és a tudatos behódolás a konformitás kényelmének és érdekviszonyainak: mivel tudjuk, hogy mindannyian elkövetjük magánbűneinket, közösen teszünk úgy, mintha valamennyien erkölcsösek lennénk.

Žižek szerint a „posztideologikus konszenzus” közmegegyezésével és látszatvalóságával szembeni cinikus attitűdünk megértéséhez fordítani kell mindezen, és az ideológia visszatérésére kell gyanakodnunk.

„Carpenter filmjében a lényeglátó szemüveg a nyugati világ gazdagsága mögötti nyomort és szenvedést mutatta meg. [...] Ma látjuk szemüveg nélkül is a szenvedő afrikai gyereket, aki segítséget kér tőlünk és azt üzeni, hogy ez így nem mehet tovább. A lényeglátó szemüveg azonban azt mondja nekünk: 'ne gondolkodj, ne vedd túl komolyan, ne beszélj a valódi okáról, csak csináld, gyűjts te is pénzt és küldd el – és akkor nem is kell gondolkodnod'.” (Žižek, 2006c.)

Žižek szerint napjaink cinizmusa az ideológia tiszta formáját valósítja meg: már nem az a lényege többé, hogy „tudom, hogy mennek a dolgok, és hogy ezt mindenki más is tudja – ezért úgy teszek, mintha nem úgy mennének” –, tehát nem a valóságot elfedő (kollektív) képmutatás, a tettetett naivitás. A posztideologikus konszenzus időszakában születő cinikus ideológia (amely korábban inkább a totalitárius diktatúrák sajátja volt Jugoszláviától a Harmadik Birodalomig) lényege, az igazság figyelmen kívül hagyásának, a fennálló gyakorlatnak, a „politikailag korrektnek” történő behódolásnak a racionális igazolása. Az igazság, amelyet azért mondanak ki, hogy elfedje az igazságot, nem más, mint a de facto ideológia. Az ideologikus cinizmus tehát Žižek példájával „tudja”, hogy a világ problémájáért a nagyhatalmak érdeke, a

tőke logikája, az egyenlőtlenségek, a gátlástalan nyugati fogyasztás, a civilizációs fejlődés vagy az individualizmus túlhajtása stb. felelős. Azonban az ideologikus cinizmus azt is tudja, hogy ezt nem tudhatja, ennek felvállalása mind önmaga, mind a nyugati világ számára végzetes volna. Ezért úgy dönt, hogy figyelmen kívül hagyja a köztudott igazságot, maga is osztozni fog a fennálló gyakorlatokban, a létező gondolatokat és nézeteket felhasználva fejezi ki magát.

A kapitalizmus mint ideológia: a poszttraumatikus szubjektum és az ideologikus fantáziák

A 2001. szeptemberi terrortámadás után Žižek az ideológia új korszakáról beszél a nyugati társadalmakban, aminek során a fetisiztikus és a cinikus ideológiáról szóló elemzések után a poszttraumatikus ideológiai jelenségeket állítja a középpontba. Ahogyan Matthew Sharpe fogalmaz:

„Szeptember 11. a hegemónikus ideológiai gépezet számára azt az egyetlen lehetőséget kínálta, hogy a történeteket Amerika és a Gonosz szembenállásaként szimbolizálja, emelje be az amerikaiak gondolatvilágába. Hiszen az ideológiának Žižek szerint a legfontosabb szerepe az, hogy kizárja az egyének lehetséges szempontjai közül a valóst, (...) hogy a társadalmi-történeti tényeket újrakonstruálja az ideológiai fantázia által.” (Sharpe, 2002: 48.)

Žižek szerint a 2000-es évek elejétől a nyugati társadalmak a poszttraumatikus korszakba léptek át, amennyiben a traumák az élet alapkondíciójává váltak. Ez különösen megrázó egy olyan civilizáció esetén, amelynek valósága nem foglalja magában az egyént ért állandó csapásokat, amelynek világképe szerint a rossz nem része a normálisnak, csak külsődleges lehet.

„Napjainkban szociopolitikai valóságunk egyre több veszélyt és traumát foglal magában, amelyek jelentés nélküli és brutális beavatkozásként szétszakítják az egyének identitásainak textúráját. Először is a brutális

külső fizikai erőszak, terrortámadások, mint a 2001-es New York-i, az iraki bombázás amerikai repülőket által, a gazdasági válság és a politikai sokk, az utcai erőszak stb. jelentette a természeti katasztrófát, amelyek irracionálisan rombolják szét belső valóságunk materiális alapjait. Azután ott vannak azok a váratlan betegségek, gyógyíthatatlan kórok, amelyek pillanatok alatt semmisítik meg az egyén személyét. Végezetül egyre inkább jelen van a szociális-szimbolikus erőszak, amelynek révén az egyén kirekesztődik és mozgásképtelenné válik a valóságunkban, vagy a munkanélküliség, a kapcsolatok illékonyasága stb. Természetesen ezeket évszázadok óta ismerték, még olyanok is akadtak közöttük, amelyek a korábbi korszak emberét súlyosabban érintették. Ami azonban új bennük, hogy most olyan vallás utáni korban élünk, amelyben a traumák nem részei a természetnek, miközben egyre természetesebb módon veszélyeztetnek bennünket.” (Žižek, 2009: 125.)

Living in the End Times című munkájában Žižek azt elemzi, hogyan hozott létre a mai kapitalizmus négy olyan állapotot, amellyel az emberiség és a rendszer képtelen szembenézni, azok beilleszthetetlenek a jelen nyugati valóságába, vagyis amelyek folyamatosan szülik majd traumáinkat: ezek a „gazdasági fejlődés” ipari-civilizációs-ökológiai-geopolitikai következményei, a biogenetikai forradalom, a kirívó globális szociális aránytalanságok és az alapanyagokért, a vízért és élelemért folyó versengés. A társadalmi tudat négy módon nézhet szembe ezekkel az apokaliptikus traumákkal. Az első megoldás az ideologikus tagadás: nincsen alapvető rendszerszintű probléma, csak megoldandó bajok. A második tudati megoldás annak a haragnak a megjelenítése, amely a traumák nyomán létrejövő társadalmi igazságtalanságból ered, vagyis a traumák kiküszöbölése helyett azok mentális levezetése-szublimációja. A harmadik az alku lehetőségének elgondolása: a változtatás bizonyos dolgokon, ha cserébe minden alapvetően úgy mehet, mint régen. Ennek kudarca állandó depresszióhoz és önfeladáshoz vezet. Végezetül létezik ezeken túl egy negyedik lehetőség: amikor a társadalom tagjai a kialakult helyzetet nem tragédiaként élik meg, hanem egy új lehetőségként (Žižek, 2011).

Žižek úgy véli, mind a négy lehetséges társadalmi válaszból annak a sajátos helyzetnek a feloldását láthatjuk, hogy mivel a feldolgozhatatlan *valós* nem strukturálhatja újra a *valóságot*, „az ideológia lesz az életvilág textúrája, azáltal, hogy sematizálja az előfeltevéseket, vagyis élhetővé teszi őket”. Az ideológia a *valós* traumatikusságát olyan módon jeleníti meg számunkra, mintha az a valóság része lenne, és nem éppen annak totális tagadása és megkérdőjelezése. Nagyszerű példája ennek Žižek szerint, ahogyan a bevándorlás problémáját a tolerancia és a multikulturalizmus liberális ideológiájának nevében éppen ezen a módon „dolgozzák fel” a nyugati társadalmak. Az a kérdés ugyanis beilleszthető a saját valóságunkba, hogy „kivel legyünk toleránsak és milyen mértékig” – így élhetővé válik számunkra a bevándorlás kezelhetetlen, megszüntethetetlen és életünket állandóan felforgató problémája. A poszttraumatikus liberális ideológiának hála nem kell ugyanis szembenéznünk a globális kizsákmányolás, a szegénység, a háborúk, a nyugati civilizációs-kulturális fölény és „rothadás” problémáival: az ideológia úgy kezeli a valóságon keletkezett traumatikus szakadást, mintha az mostantól a valóságos része volna, amellyel kapcsolatban a feladat csak az, hogy eldöntjük: „figyelmelen kívül hagyjuk”, „hatásait kezeljük”, vagy „megtanulunk vele együtt élni”.

A poszttraumatikus korszak ideológiai sajátosságait számtalan formában írja le Žižek. A leggyakrabban azonban kétségkívül az ún. „ideologikus fantáziák” kérdése tér vissza munkáiban. A poszttraumatikus korszak elemzésének egyik legdöntőbb mozanata, hogy úgy véli, az új korszak legfőbb sajátossága a valóság lehetetlenné válása. Vagyis az a helyzet, amelyben az életünk alapjává váló és folyamatosan ismétlődő megrázkódtatások miatt lehetetlen fenntartani azt a szimbolikus rendet, amely köré életünk szerveződik (az amerikai kisvárosi fogyasztói család életmódjának idilljét, az „amerikai álmod”), miközben ezek a csapások nem tehetők részévé normális életünknek (Žižek, 2002). Az eredmény a „poszttraumatikus szubjektum”, aki már nem a saját

történeteiben és identitásában él, már nem vállalhatja föl annak kockázatát, hogy osztozzon abban a valóságban, amelyet a *valós* lehetetlenné tesz. A poszttraumatikus szubjektum maga számolja fel az egyéniség és személyiség korábban jellemző formáit. Ez lehetővé teszi számára, hogy a mindennapossá váló traumákat a valósággal együtt figyelmen kívül hagyja, és a valóságot és a traumákat egyaránt feloldja a fantáziákban, amelyeket a kapitalista kultúra kínál fel számára. A valósággal szemben a poszttraumatikus ideológia a „*valós* oldalán áll” (Flisfeder, 2012) azoknak a fantáziaképeknek és történeteknek a formájában, amelyek az asszociációk révén magukba olvaszthatják a valóst, és szükségtelenné tehetik a valóságot – hiszen az amúgy sem létezhet többé. A poszttraumatikus szubjektum a valóságot az ideológiára cseréli: a fantáziára, amely lehetővé teszi, hogy ugyanazok maradjunk, akik eddig voltunk, tovább éljük az életünket egy olyan valóságban, amelyet már régen szétrobbantott (a szó szoros értelmében is) a globális kapitalizmus valósa.

Ahhoz, hogy megértsük, hogyan válik Žižek szerint a poszttraumatikus korszakban a fantázia ideologikussá, érdemes közép-pontba állítani azon elemzését, amelyben a Titanic és a World Trade Center katasztrófájának társadalmi feldolgozása közötti különbséget emeli ki. Véleménye szerint a Titanic szerencsétlensége azért volt a kortársak számára feldolgozható, mert a 20. század elejének traumái mögött ott állt a 19. század ipari civilizációjának történet- és képzeletvilága, amely arról szólt, hogy a haladás és a technikai fejlődés mindennapjai tele vannak azokkal a kudarcokkal és balesetekkel, amelyek nélkül nem létezhet a modernitás. Az elképzelhetetlen (az elsüllyeszthetetlen hajó elsüllyedése) így elképzelhető volt a valóság keretein belül. 9/11 ellenben egy olyan civilizációt érintett, amelynek önképe a hasonlító csapásoktól való mentesség, amely szerint a háború, a terror, a járvány, a halál, az éhezés stb. csak a harmadik világban „normális”. Žižek szerint a traumamentes nyugati valóság számára 9/11 maga volt a *valós* betörése, a „tudattalan tudattalan”

(a freudi értelemben vett trauma): ami tehát örökké velünk lesz, de amiről nem tudhatunk. Ennek feldolgozása csak az ideológiai fantázia segítségével volt lehetséges:

„(...) az Egyesült Államokban az elmúlt évtizedekben hatalmas libidinális befektetés történt a hasonló esetek feldolgozását lehetővé tévő filmekbe, mint a Függetlenség napja vagy a Menekülés New Yorkból. Ez teszi lehetővé, hogy a valóság számára feldolgozhatatlan esemény átkerüljön a fantázia birodalmába azokon az asszociációs mechanizmusokon keresztül, amelyeket Hollywood kínál.” (Žižek, 2002: 15.)

Žižek szerint a poszttraumatikus korszakban a fantázia ideológiává válik: megjelenik a trauma, ami szétrombolja az életünket, ami nem építhető be valóságunkba; majd a politika és a kultúripar előállítja a szükséges fantáziákat, vagyis azoknak az imázsoknak, helyzeteknek, képeknek, történeteknek a tárházát, amelyekbe áthelyezhető a feldolgozhatatlan konkrét esemény. A konkrét trauma ezen imázsok keretében jelenik meg, de nem mint valóság, hanem mint fantázia, mintha csak egy filmet néznénk, mintha csak egy, már hallott esetet mesélnénk el. A poszttraumatikus szubjektum kilép a valóságból, és önmagát is egy fantáziavilág szereplőjeként tekinti.

Az ideológiai fantáziák a nyugati civilizációban a realitás helyett a „kapitalista realizmust” kínálják fel a poszttraumatikus szubjektum számára (Žižek, 2008a). A magazinok, az amerikai filmek és a reklámok által bemutatott történetek, álmok, személyes viszonyok, problémák és megoldások olyan eszközöket mutatnak föl, amelyekbe az egyén áthelyezheti a tényeket saját életéből. A kapitalista realizmus ebben a formában a kapitalizmust ideológiává változtatja, amennyiben a rendszer tényeit és a benne élő embereket a rendszer sok esetben őszinte, negatív és ellentmondásos fantáziaképeiként mutatja föl. Žižek szerint a kapitalista realizmus – a *Plague of Fantasies* fogalmát kölcsönvéve – „fantáziaszenáriókat” kínál fel a saját valóságát elvesztő egyén számára, amelynek függelékeként jelenhetnek meg saját élete tényei és önmaga (Myers, 2003). A fantáziaszenárió – ahogyan

Žižek használja ezt a kifejezést – „segít betölteni azt az űrt, amit a feldolgozhatatlan esemény okozott” (Elliott, 2009). Žižek provokatív játéka jól mutatja ezt a folyamatot, amikor a „kapitalista realizmus” ellenpólusaként fellépő, napjaink baloldalára szerinte jellemző „liberális kommunizmus” ideológiáját ugyanennek az ideologikus fantáziának egyik megjelenéseként leplezi le. Szerinte a legtöbb mai baloldali „tudja”, hogy a globális kapitalizmus körülményei között aprómunkával semmire sem megyünk, a rendszer megváltoztathatatlan, és magunk is haszonélvezői és fenntartói vagyunk – mégis úgy tesz, mintha egy-egy happy enddel végződő akciónak, demonstrációnak vagy politikai sikernek jelentősége lenne: segítségül hívja azokat a kapitalista fantáziákat, amelyek a jó, a szeretet, a szolidaritás, a megtisztító katarzis, a közösség imázsai, történetei és vágyai kapcsán élnek bennünk. A (liberális) kapitalizmus (kommunista) fantáziái Žižek szerint minden másnál egyértelműbben mutatják be a fantáziaideológia alapvető sajátosságát: a fantázia nem a „tudjuk”, hanem a „tesszük” oldalán áll, amennyiben scenáriói a praktikus szituációkra, az eseményekre és a tényekre vonatkoznak (Žižek, 2008b).

Véleményem szerint a poszttraumatikus korszak žižeki ideológiaelmélete csak a mai kapitalizmus általános társadalomelméleteként fogható fel. Žižek szerint a jóléti társadalmak, a posztideologikus konszenzus és a kulturális posztmodern stb. évtizedei a valóstól való megszabadulást célozták, a baudrillard-i értelemben vett „rossz centripetális Föld körüli pályára állítását” (Baudrillard, 1997). Nem véletlen, hogy 2001. szeptember 11-ét úgy írja le Žižek, mint a *valós* visszatérését, a posztmodern illúzió végét, hogy megszabadulhatunk magától a valóstól. Žižek úgy véli, az átlag amerikainak egyszerűen nem voltak eszközei arra, hogy feldolgozza az *eseményt*, ami után semmi sem mehet tovább a régi módon (mert a globális világtrend feltárta előtte azt, amivel nem tud szembenézni: hogy az amerikanizált globális kapitalizmus nem stabilizálható), és arra, hogy újraépítse valóságát – Amerikát. Ebben a helyzetben a valós betörése nem jelentheti

a valóság újr alapozását (egy új Amerikát, egy új Nyugatot, egy új embert, egy új rendszert).

A *törékeny abszolútum* című könyvében tulajdonképpen ezért beszél a szlovén filozófus arról, hogy a hagyományos felállás nem tartható tovább a nyugati társadalmak számára: a valós, vagyis a gátlástalan és önmagát újratereztető tőkés logika, a „több pénzből még több pénzt” mindent elnyelő elve „kívül” és a valóság, vagyis a valódi emberek viszonyai és a közöttük konszenzuálisan megkonstruált realitás „belül”. Amennyiben a valós hatásai – a spekulatív és multinacionális kapitalizmus tranzakciói során – traumaként és feldolgozhatatlanként befolyásolják a társadalmak sorsát, az emberek életét. A kapitalizmus mint *valós* tehát ebben a formában újra igazolná A *kommunista kiáltvány* klasszikus tézisét, miszerint „a tőke alatt nem él meg társadalom”. Žižek azonban úgy véli, a kapitalizmus nemcsak a Nyugat valóságaként, hanem „ideológiai fantáziájaként” is jelen van. A hollywoodi filmek, a reklámok, a magazinok történetei, a hegemónikus politika szellemi beavatkozásai olyan igazodási pontokat kínálnak, amelyekhez a valóságuktól megfosztott nyugati emberek fordulhatnak a tények, események és traumák „feldolgozása” során. Egyszerűen fogalmazva: az utas, aki a terroristák által eltérített gépen ül, a „kapitalista realizmus” ideológiai fantáziáihoz, például a számtalanszor látott katasztrófafilmekhez fordulhat. Nem mintha azt gondolná, hogy ő egy ilyen film szereplője, ellenben úgy véli, hogy azért mégiscsak van az ilyen filmekben valami, ami nyilvánvalóan „működik”.

A sokadszor emlegetett žižeki ideológiaelméleti alapvetést parafrázálva: tudják, hogy viszonyítási pontjaik fantáziák, azok nem valóságosak, de mégis azoknak megfelelően cselekszenek, mert hisznek a cselekedetekben, amelyeket ezeken belül megmutattak nekik.

„Nem az-e az ideológia legfelső foka – kérdezi Žižek –, amikor valami tőlünk teljesen függetlent, ami csak külső és romboló hatással van ránk,

úgy mutatnak be, mintha rólunk szólna, mintha emberek cselekedetei és tettei volnának a háttérben?” (Žižek, 2008d: 22.)

A poszttraumatikus korban a kapitalizmus újra kitermeli saját ideológiáit – de immár nem azzal a céllal, hogy azok elfedjék „a rendszer” tényleges történéseit és természetét. A kapitalizmus „kísértetként”, a tőke-logika mindent átható valóságként felemészti és széttöri a nyugati világ valóságát. A nyugati társadalmak tagjai előtt nem kérdéses, hogy ez már csak egy hatásaiban és működésében brutális, személytelen, kilátástalan és állandóan változó világ lehet. Ugyanakkor a kapitalizmus megjelenik az ideológiai fantáziánk által felmutatott gyakorlatokban, a sikerekben, talpra állásokban, emberi viszonyokban, boldogságokban és happy endekben, amelyekre vágyunk és amelyekben hiszünk.

A valós politikája? – Žižek az esemény és a cselekvés között

Žižek a lacani triász felhasználásával a poszttraumatikus fantáziák kapcsán nem egyszerűen az ideológia működésének egyik modelljét kínálja – amely a fetisiztikus és a cinikus ész működése mellett a „tudják, de mégis teszik” sémáját életre kelti –, de politikai horizontot is kínál az új évezred radikális-forradalmi baloldala számára. Míg az orientációját veszített posztmodern világ és a liberális elitek képmutatásának politikai kritikája inkább a kilencvenes évek jelenségeihez kapcsolódott, a 2001-es terrortámadás utáni új időkben már minden kétséget kizáróan a globális kapitalizmus problémája kerül Žižek érdeklődésének középpontjába. A *Contingency, Hegemony, Universality* című kötetben megjelent szövegek véleményem szerint kulcsfontosságúak a žižeki politikai horizont megértéséhez, amennyiben feltárják az ideológia kritikájának szerepét magában a politikát megalapozni kívánó projektben. Ideológiakritikája tulajdonképpen három tényező beazonosításán és egymásra vonatkoztatásán alapul,

amelyek rögzítése nélkül érthetetlené válik szövegeinek hegelianus-lacaniánus-marxizáló nyelvezete.

Az első a *valós világának szférája*: ez a korábban már általam is elemzett globális tőke, egyáltalában a hetvenes évektől minden hatalmába kerítő és minden mögött meghúzódó könyörtelen tőkeológia. Maga Žižek előszeretettel mutatja be elgondolásait filmek példáján – kevés meglepőbb van, mint hogy figyelmét elkerülte a minden tekintetben žižeki *Hálózat (Network)* című 1976-os film. Ebben egy nagy tévétársaság azzal próbál népszerűséget szerezni magának, hogy megszólaltatja az embereket, leleplezi a hírek mögötti hazugságot, és felerősíti a hetvenes évek társadalmi elégedetlenségét. A film egyik kulcsjelenetében a társaságot vezető Arthur Jensen azonban felvilágosítja a demokrácia, a szabadság és a jólét „amerikai” értékei nevében fellépő műsor vezetőjét, hogy mindaz, amire a kritikáját alapozza, maga is hazugság, mert egy olyan világban élünk, amelyben „a pénz az egyetlen létező dolog”, amelyben mindent a nemzetközi pénzügyi mogulok és tőkék racionális döntései határoznak meg, és amelyben az egyéneket dehumanizálják – ezzel faragva belőlük a nyereség termelésére tökéletesen alkalmas fogyasztókat. Jensen arra kéri a műsorvezetőt, hogy arról próbálja meggyőzni az embereket, hogy fogadják el ezt az igazságot, és örüljenek annak a mérhetetlen áldásnak, amit majd egy tökéletesen globálkapitalista világ kínál nekik. A próbálkozás persze nagy bukás lesz – mert a globális tőke valósága nem szimbolizálható, nem tehető a nyugati ember valóságának részévé. Mindenki tud róla, de mégis úgy cselekszik, mintha nem tudna.

A második elem a žižeki politikai horizonton a globális tőke mellett az ún. szimbolikus osztály. A szimbolikus osztály az éni-ideál pszichés logikájának megfelelően megpróbálja feltérképezni és leképezni magában a társadalom szabályait, a fennálló autoritások elvárásait, saját lehetőségeit, és ezek fényében megfogalmazni önmaga társadalmi ideálját – majd ennek nevében alakítani és kiélvezni a valóságot. Ez a szimbolikus identifikálás

lacani mentalitásának megfelelője, amely – egyszerűen fogalmazva – a társadalmi folyamatokat olyan „rendnek” (rendszernek) látja, amibe az egyénnek be kell lépnie, el kell helyeznie magát. Tehát meg kell fogalmaznia magát mint a szimbolikus rend részét, azonosulnia kell saját „társadalmi maszkjával”. Žižek szerint a szimbolikus társadalmi ágensek lépnek a régi burzsoázia helyére: ők hozzák létre a globális kapitalizmus valóságát és annak nyelvi-szimbolikus rendszerét. Ők a globális valós ideológusai és saját ideológiáik megtestesítői. A globális zeneipar a szimbolikus osztály által válik műfajok, előadók, slágerlisták, szórakozóhelyek, rádiók, stúdiók és stílusok emberi világává. A spekulatív kapitalizmus embertelen világa a tőzsdei alkuszok, elemzőcégek és gazdasági szakértők (a Wall Street farkasai), az egyetemek karrierszocializációi révén válik befektetési piaccá, életformává és emberek közötti kapcsolatok világává. A tőkés politika a hírműsorok, a sajtó, a bulvár, a politikai elemzők és a politikusok révén válik demokratikus versengéssé a szavazatokért és személyek harcává a mandátumokért. A szimbolikus osztály tehát létrehozza és belakja a valós valóságát, aminek legfőbb ismertetőjegye, hogy éppen a valós nem jelenhet meg benne.

A harmadik politikai ágens ebben a politikai univerzumban a nyugati egyének millióinak tömege, azok, akikről a *Hálózat* (*Network*, 1976, rend. Sidney Lumet) című film nagy tévétársaságának vezetője beszélt. Ők felelnek meg a lacani fantázia (képzelet) dimenziójának: ez egyfajta kultúrkritikai pozíció, amely azt állítja, hogy a nyugati milliók egyfajta pszichoanalitikus tükörfázis keretében saját egyéniségüket a nekik felkínált imázsokkal való azonosulás keretében szerzik meg. A fogyasztói társadalom, a média, a nagy sikerű filmek és sorozatok formálják a képeket a választható egyéni szerepekről és személyiségekről, az emberi kapcsolatok mikéntjéről és dinamikájáról, arról, hogy ki vagyok én és kik a többiek, a különböző helyzetekről és lehetséges kimeneteleikről, és az élet egészének szakaszairól és kimenetelükről. Žižek szerint a posztmodern kapitalizmusban ezek a

fantáziák nagyon sokfélék, és az emberek választásának mérhetetlen tárházát kínálják, lehetővé téve az egyéni identitások és személyiségek változatosságát. Ezekben a fantáziákban nem a szimbolikus valóság reprezentálódik – emeli ki –, céljuk betönni a valós által okozott szakadásokat, fenntartani a társadalmi többség konformitását. A fantázia ezért Žižek szerint maga a par excellence ideológia: az egyének, akik tudják a világ problémáit, és tisztában vannak saját helyzetükkel, mégis úgy fogalmazhatják meg önmagukat, és úgy vehetnek részt a világ dolgaiban, mint ha ezeket nem tudnák. (Butler–Laclau–Žižek, 2000: 321–323. elemzése alapján.)

Ez a politikai horizont evidensen vezet Žižek számára is ahhoz a kérdéshez, hogy az ideológia szerepét betöltő szimbolikus és fantáziadimenzió ezen leírása hogyan vezethet el a radikális-forradalmi politika újraalapozásához. Erre a kérdésre Žižek nem ad egyértelmű választ, de valószínűsíthető, hogy szerinte a valósnak, tehát a globális kapitalizmus dehumanizáló és antagonisztikus természetének középpontba állításán alapulhat csak minden mai ideológia gyakorlati (tehát nem ideologikus) kritikája. A valós az, ami rombolja a valóság szimbolikus konstrukcióját és azokat a mechanizmusokat, amelyek mentén a média, a munkaerőpiac, a nagyvállalatok, az egyetemi szféra vagy éppen a populáris kultúra működik. A valós folyamatosan megsemmisítéssel fenyegeti ezeket, ezért állandóan újra kell konstruálni őket. A szimbolikus rend „válságai” pedig nyilvánvalóan kihatnak a fantáziaszcenáriókban élő milliók hétköznapijaira is, vagyis állandóan problémássá válik számukra, hogy azok maradjanak, akik addig voltak.

Žižek elemzői kettős irányban azonosítják be a „valós politikájának” žižeki meghatározását. Az egyik irány – Alain Badiouval az élen – egyfajta lacani radikalizmus képviselőjének látja a szlovén filozófust, aki a valós betörése által keltett résekbe belépő politikai szubjektum új szimbolikus operációitól reméli a fordulatot. Ez az elgondolás jobbra azon alapul, hogy a valós betörése

mindig együtt jár rendkívüli állapotokkal, mint tünetetések, zavargások, tömeges állásvesztés, háborúk, természeti katasztrófák vagy éppen a menekültek érkezése. Ezzel kapcsolatban Kapelner Zsolt így fogalmaz:

„A valós képezi forradalom lehetőségfeltételét is, azt a forradalmi megnyílást, mely lehetővé teszi a radikális társadalmi változást. A valós ugyanis képes mintegy betörni a szimbolikusba; ezek olyan traumatikus események, melyek felszínre hozzák a szimbolikus rend inkonzisztenciáit és így megbontják azt. Ilyen traumatikus esemény volt például 2001. szeptember 11., melynek során összeomlott a pax Americana szimbolikus fikciója, de hasonlóképpen a Valós betörése a Szimbolikusba a szeretet megjelenése az elidegenedett társadalomban, illetve maga a forradalom is.” (Kapelner, 2016: 106.)

Ezekben a helyzetekben „felfüggesztődik” a nyugati világ szimbolikus valósága. Ebben a cselekvési térben (amit Badiou például eseménynek nevez) lehetőség nyílik egy új szimbolikus valóság létrehozatalára, a neki megfelelő fantáziák kitermelésére. A lacaniánus radikalizmuson keresztül értelmezett Žižek úgy véli, hogy a valós betörésének idején egy szervezett politikai aktor feladata fellépni a globális tőke univerzuma ellen, olyan új valóságot kínálva, amely nem fogadhatja el többé a spekulatív gazdaság dehumanizáló és értelmetlen játékszabályait. Ebben az értelemben a valós minden betörése egy új rend és társadalom prototípusa számára nyit teret, egyszersmind a történelem tudata számára, amit a nyugati szimbolikus valóság tagadni kényszerül. A kommunizmus nem más, mint ennek az új valóságnak és történelmi tudatnak a gondolata és a fantáziája az egyének számára önmagukat, kapcsolataikat és életük célját illetően. (Badiou, 2010: 229–261.)

Az értelmezők másik csoportja úgy véli azonban, hogy egy ilyen „naiv”, posztanarchista, a nagy szimbolikus valóságot és intézményeit a spontán kollektív szerveződés oldaláról megváltoztatni akaró poszthatvannyolcas lacaniánus vízió ellentétes Žižek reálpolitikai beállítódásával. Szerintük Žižek nem véletlenül törekszik a sztálini, a lenini vagy éppen a pártközpontú politikai

hagyomány részleges újrafelfedezésére-rehabilitálására. Számára a valós politikája ugyanis inkább cselekvés (*act*), mint esemény (*event*), vagyis a valóság tudatos és erőszakos széttörésének lehetősége, a forradalom foglalkoztatja. Žižek nem fogadja el, hogy a politikának le kellene mondania a forradalmi szubjektumról, hogy a forradalmat a radikális demokratikus politika plurális harcai helyettesítsék, mint Laclau és Mouffe kívánja. Nem tartja újraalkothatónak azonban a munkásosztályt sem, mint univerzális szubjektumot, mint a kommunizmus valamifajta garantált ágensét. A valós politikájának – véli Jodi Dean – az a célja, hogy előállítsa azokat a helyzeteket, amikor nem lehet többé „tudni és mégis (mást) tenni”. Ennek módja „természetesen” nem az, hogy a globális tőke valóságának valamifajta hullámverésében bízva egy élcsapat készen álljon a hatalomátvételre.

Ellenkezőleg: Žižek olyan cselekvésben bízik, amely valami korábban nem létezőt hoz létre, amely nem egyeztethető többé össze a globális kapitalizmus valóságával, mert nem maradhat része a Nyugat szimbolikus világának. Jodi Dean úgy véli, hogy Žižek ennek során megkísérli a lacani és a baloldali hagyományból visszaemelni azokat az elemeket, amelyek egy ilyen cselekvésként értelmezhetők (Dean, 2006). Žižek 2013-as életútinterjú-kötetében megkísérli a „tettnek” a meghatározását Hitler és Gandhi szembeállításával. Szerinte a tett, a cselekvés, amiről szó van, a „változtató erőszak” kategóriájával írható le. Hitler brutális cselekedetei nem voltak tettek, mert csak a fennálló védelmezését szolgálták. Ellenben Gandhi békés mozgalma tett volt, mert „erőszakosan széttörte” a fennálló autoritást. A tett azáltal képes erre – mondja Žižek –, hogy újrakonfigurálja a „lehetséges” és a „lehetetlen” közötti határt. A valós betörései is értelmezhetők így, hiszen nemcsak olyan dolgokkal szembesítenek bennünket, amelyekről eddig azt hittük, hogy lehetetlenek – de a valóság, a szimbolikus rend egyre több eleméről bizonyítják be, hogy a jövőben már nem tarthatók fenn. A radikális-forradalmi baloldalnak tehát egyrészt rá kell erősítenie erre a romboló tendenci-

ára. Ennél azonban fontosabb – mint Gandhi vagy az egyiptomi lázadások esetében –, hogy a tettek olyan dolgokat kell lehetségesnek láttatnia, amelyeket korábban senki nem tudott elképzelni. A lehetőségtartománynak ez a megváltozása felszabadítja az egyéneket a kapitalista fantázia uralma alól – a kapitalizmus ideológiaként lepleződik le. A radikális-forradalmi baloldal tehát olyan projekt, amely nem tesz mást, mint permanens forradalomként nemcsak „követeli a lehetetlent”, de el is képzei, és időről időre (hiszen sokszor vereséget szenved majd) meg is mutatja azt. (Žižek, 2013: 116–120., 142–144.)

Žižek azonban ezen a ponton egyszerű megismételt véleményem szerint a régi politikai pozíciókat, például a hatvannyolc mint az „eksztázis forradalma” tételt. Ez alól talán egyetlen márkás kivétel akad. A cselekvés leninista felfogásának provokatív újrafelfedezésének tekinthető a párt mindent megoldó ágensként értelmezése: a párt biztosítja a szervezést és a politika egységes irányát; a párt hoz létre közösséget és szolidaritást; a párt az a létező, ami mellett nem lehet többé a valóságban élni; a párt léte az az esemény, ami világossá teszi a valóst az ideológia háta mögött; a párt az erő, ami szét tudja törni a valóság mechanizmusait; a párt már önmaga is új valóság és egyben az egyén új fantáziáinak forrása. Žižek pártja tehát egy ponton különbözik a hatalmat akaró és forradalmat kívánó leninista koncepciótól: ennek a pártnak nem a tettei, hanem a léte maga a cselekvés – a fennállót megváltoztató erőszak.

„A forradalom nem más, mint olyan cselekvés – lacani terminológiával: tett – melynek során a szubjektum maga bontja meg és konfigurálja újra a fennálló szimbolikus rendet.” (Kapelner, 2016: 106.)

A párt mint közösség, mint mítosz, mint egyre növekvő egység, mint új fantáziák és remények forrása az a „valami új”, ami miatt a valós ezután állandóan megjelenítődik és egyre elfogadhatatlanabb. A párt a valós minden betörésének értelmet ad, és létével bizonyítja a helyzet tarthatatlanságát és az alternatíva

létét (Žižek, 2016). A párt központi szerepét hangsúlyozó Žižek úgy készítené megadásra a kapitalizmust mint ideológiát, hogy derékba törné annak posztmodern ideologikus szerkezetét. Ezt a koncepciót ugyanis végső soron a hit tartja össze; hogy a „tudják, de mégis teszik” séma felborítható, ha a „tudják” olyan nagyra növekszik, és a párt léte és tevékenysége által olyan hangsúlyos szerepet kap a politikai cselekvés, hogy már nem lehet többé „mégis tenni” – mert a valósággá lett igazsággal szemben nem segítenek többé a hazugság fantáziái.